

The participation of dissident Hanna Mykhailenko in the ukrainian human rights movement in the 1970s

Bohdan V. Paska

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: bohdan.paska@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Web of Science ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAR-6870-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014200>

Hanna M. Paska

Ivano-Frankivsk Museum of Local Lore

PhD in History, Research Associate (Ukraine)

email: hannapaska@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3485-5392>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/PMS-5472-2026>

Abstract.

The purpose of the article is a comprehensive and complex analysis of the participation of Hanna Mykhailenko in the human rights movement in the Ukrainian SSR in the 1970s. **Methodology.** The methodological basis of the article is the principles of objectivity, comprehensiveness, continuity, and historicism. The work uses methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, typology, and comparison and comparison of information from various sources. **The scientific novelty** is due to the introduction into scientific circulation of a complex of little-known documents of the State Archives of the Security Service of Ukraine (SSA SBU) in the Odessa region, which allow us to reveal the key areas of human rights activity of H. Mykhailenko in the 1970s. The article is the first to carry out a comprehensive analysis of handwritten documents prepared by a dissident as part of her unofficial participation in the work of the Ukrainian Helsinki Group (UHG). **Conclusions.** The repressive policy of the Soviet authorities towards Ukrainian dissidents, constant pressure from the KGB and the targeted violation of basic democratic rights and human freedoms in the Ukrainian SSR led to the involvement of H. Mykhailenko in the human rights movement in the South of Ukraine. Important areas of her activity in the 1970s were: consistent protection of the interests of convicted and persecuted Odessa dissidents; provision of material and financial assistance to prisoners of conscience who were in places of deprivation of liberty; preparation of human rights materials for the UHG, which were intended for illegal transfer abroad and publication in the magazine "Chronicle of Current Events". An important role in the life of H. Mykhailenko was played by her acquaintance with the Kyiv dissident Oksana Meshko. On her initiative, the human rights activist prepared at least nineteen handwritten documents (seven of which she wrote independently), which played a significant role in recording the crimes of the Soviet authorities against the participants of the resistance movement, highlighting the issues of human rights violations, oppression and repression. The active human rights activities of H. Mykhailenko, her close contacts with the dissident environment and members of the UHG, and systematic participation in the preparation of materials exposing human rights violations in the Ukrainian SSR couldn't go unnoticed by the Soviet punitive authorities. As a result, the nationally expressed patriotic position of the dissident led to her arrest in early 1980 and subsequent confinement to a psychiatric hospital.

Keywords: Hanna Mykhailenko, Ukrainian Helsinki Group (UHG), Ukrainian dissident movement, human rights movement, political repression, Soviet regime.

Участь дисидентки Ганни Михайленко в українському правозахисному русі в 1970-х рр.

Богдан Паска

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: bohdan.paska@cnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Web of Science ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAR-6870-2020>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58690014200>

Ганна Паска

Івано-Франківський краєзнавчий музей

докторка філософії в галузі історії, наукова співробітниця (Україна)

email: hannapaska@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3485-5392>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/PMS-5472-2026>

Анотація.

Мета статті – всебічний і комплексний аналіз участі Ганни Михайленко у правозахисному русі в УРСР у 1970-х рр. **Методологія.** Методологічною основою статті є принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типології, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. **Наукова новизна** зумовлена введенням у науковий обіг комплексу маловідомих документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Одеській області, які дозволяють розкрити ключові напрями правозахисної діяльності Г. Михайленко у 1970-х рр. У статті вперше здійснено всебічний аналіз рукописних документів, підготовлених дисиденткою в рамках її неофіційної участі у роботі Української Гельсінської групи (УГГ). **Висновки.** Репресивна політика радянської влади щодо українських дисидентів, постійний тиск з боку КДБ, цілеспрямоване порушення базових демократичних прав і свобод людини в УРСР зумовили залучення Г. Михайленко до правозахисного руху на півдні України. Важливими напрямками її діяльності у 1970-х рр. були: послідовний захист інтересів засуджених та переслідуваних одеських дисидентів; надання матеріальної та фінансової допомоги в'язням сумління, що перебували у місцях позбавлення волі; підготовка матеріалів правозахисного характеру для УГГ, що призначалися для нелегального передання закордон і публікації в журналі «Хроніка поточних подій». Важливе значення у житті Г. Михайленко відіграло знайомство з київською дисиденткою Оксаною Мешко. З її ініціативи правозахисниця підготувала як мінімум дев'ятнадцять рукописних документів (із яких сім написала самотійно), що відіграли помітну роль у фіксації злочинів радянської влади проти учасників руху спротиву, висвітлювали питання порушення прав людини, утисків і репресій. Активна правозахисна діяльність Г. Михайленко, її тісні контакти з дисидентським середовищем і членами УГГ, систематична участь у підготовці матеріалів, що викривали порушення прав людини в УРСР не могли залишатися непоміченими з боку радянських каральних органів. У підсумку національно-виражена патріотична позиція дисидентки призвела до її арешту на початку 1980 р. і подальшого заборонення до психіатричної лікарні.

Ключові слова: Ганна Михайленко, Українська Гельсінська група (УГГ), український дисидентський рух, правозахисний рух, політичні репресії, радянський режим.

Постановка проблеми. Правозахисний рух в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) у 1970-х рр. був важливою складовою спротиву репресивній політиці радянського режиму. У другій половині 1970-х рр. Українська Гельсінська група (УГГ; офіційна назва – Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод), створена у листопаді 1976 р., стала найбільш організованою й системною правозахисною структурою в Радянській Україні. Попри значний науковий доробок, присвячений УГГ, участь у її діяльності багатьох учасників дисидентського руху залишається недостатньо вивченою. Однією з таких постатей є одеська дисидентка Ганна Михайленко, чия громадська активність охоплювала захист інтересів засуджених учасників руху спротиву, матеріальну й грошову підтримку в'язнів сумління, а також підготовку й поширення рукописних документів УГГ, що фіксували порушення прав людини в УРСР. Недостатня увага до внеску Г. Михайленко у правозахисний рух не

..... дозволяє повною мірою реконструювати функціонування УГГ, що зумовлює актуальність і наукову значущість цієї теми.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Репресивна політика радянського режиму проти УГГ висвітлюється в узагальнюючих працях Г. Касьянова (Касьянов, 2019), А. Русначенка (Русначенко, 1998), Ю. Данилюка й О. Бажана (Данилюк, Бажан, 2000), Б. Захарова (Захаров, 2003). Актуальні питання історії українського дисидентського руху 1970-х рр. проаналізовано в розвідках В. Марчука і Б. Максимця (Марчук, Максимець, 2022), В. Деревінського (Derevinskyi, 2023), Ю. Шаповала (Шаповал, 2023), В. Трофимовича і Л. Трофимович (Trofymovych, Trofymovych, 2025). Специфіку й особливості руху опору радянському режиму на Півдні України охарактеризовано у статті Ю. Зайцева (Зайцев, 2014). Дослідник Я. Секо виділяє такі етапи діяльності УГГ: 1) листопад 1976 – лютий 1977 рр. – діяльність членів-засновників групи; 2) лютий 1977 – лютий 1979 рр. – пік організаційної активності в умовах постійної загрози арештів; 3) лютий – жовтень 1979 р. – приєднання до УГГ політичних в'язнів та зміна акцентів у сторону захисту національних прав українського народу; 4) листопад 1979 – березень 1981 рр. – витіснення групи із суспільного життя УРСР; 5) квітень 1981 – липень 1988 рр. – стагнація гельсінського руху (Секо, 2012). Саме на другий і третій періоди припадає активна фаза правозахисної діяльності Г. Михайленко як неофіційної членкині УГГ. У статтях Б. Паски висвітлено реакцію радянського режиму на створення цієї правозахисної організації, а також специфіку використання КДБ судових і позасудових репресивних методів для переслідування її учасників (Паска, 2024; Паска, 2025; Paska, 2025). Короткі біографічні нариси про учасницю гельсінського руху Г. Михайленко вміщено в енциклопедичному довіднику «Рух опору в Україні: 1960–1990» (Зінкевич, 2003, с. 490–491), а також на сайті Харківської правозахисної групи (Овсієнко, 2005). Однак висвітлення участі дисидентки у правозахисному русі в 1970-х рр. ще не ставало предметом комплексного вивчення у сучасній українській історіографії.

Джерельну базу статті становлять раніше засекречені матеріали кримінальної справи проти Г. Михайленко, яка зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Одеській області, а також збірка документів «Діагноз КГБ: шизофренія», де опубліковано інтерв'ю дослідника Ю. Зайцева з правозахисницею, окремі документи з її кримінальної справи та матеріали з особистого архіву Г. Михайленко (Зайцев, 2008).

Мета статті – всебічний і комплексний аналіз участі Г. Михайленко у правозахисному русі в УРСР у 1970-х рр.

Виклад основного матеріалу. Ганна Михайленко (1929–2015) – перекладачка, дисидентка, учасниця правозахисного руху, неоголошена членкиня УГГ, що належить до числа малодосліджених постатей дисидентського середовища. У 1951 р. внаслідок договору між СРСР і Польщею про обмін територіями її з родиною було переселено з рідного с. Михновець Стрілківського району Дрогобицької області (нині Підкарпатське воєводство, Польща) у с. Агафіївку Любашівського (нині Подільського) району Одеської області. У 1964 р. вона переїхала в Одесу, де активно долучилася до дисидентського руху, встановивши тісні контакти з учасниками правозахисного середовища. У 1977 і 1979 рр. проти Г. Михайленко було сфабриковано дві кримінальні справи побутового характеру, а кульмінацією переслідувань стало порушення 20 лютого 1980 р. кримінальної справи за ст. 62, ч. 1 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація й пропаганда»). У травні цього ж року її направлено на амбулаторну судово-психіатричну експертизу в Одеську обласну психіатричну лікарню та на стаціонарну судово-психіатричну експертизу в Харківську психіатричну лікарню № 15. Суд, посилаючись на ст. 12 КК УРСР, визнав її неосудною та виніс вирок про примусове лікування у Казанській психіатричній лікарні спеціального типу, що було типовим методом політичних репресій проти дисидентів (Зінкевич, 2003, с. 490–491).

На основі протоколів допитів 1980 р. із третьої кримінальної справи Г. Михайленко можна висвітлити ключові аспекти її участі у правозахисному русі. Цей рух вона вважала необхідним для боротьби із порушенням прав людини в УРСР, розглядаючи його як своєрідне «дзеркало діяльності радянського уряду», покликане виявляти недоліки в його керівництві й тим самим сприяти їх подоланню (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 167).

На думку науковця Я. Секо, спроба придушення радянською владою інакodomства у середовищі інтелігенції в середині 1960-х рр. призвела до формування стихійних правозахисних середовищ в УРСР. Зокрема, першою українською правозахисною організацією слід вважати створений 21 грудня 1971 р. Громадський комітет захисту Ніни Строкатої. За словами автора, «підписання Гельсінських угод лише піднесло існуючий в СРСР правозахист на якісніший рівень самоусвідомлення» (Секо, 2012, с. 143).

У 1970-х рр. ці процеси досить виразно проявилися на півдні України, де ще до створення УГГ сформувалося правозахисне середовище українських дисидентів, орієнтоване на захист громадянських прав і підтримку політичних в'язнів. Зокрема, в Одесі за активної участі

Г. Михайленко появилася офіційно незадокументована правозахисна група, яка не мала чітко визначеного лідера. Її члени займалися покладанням квітів до пам'ятника Тарасу Шевченку, писали заяви у вищі інстанції з метою викриття правопорушень радянської влади, а також відстоювали інтереси національно свідомих українців, які зазнавали репресивного тиску з боку органів КДБ, брали участь у судових процесах проти дисидентів (Зайцев, 2008, с. 34–35).

Найбільш організованою і системною структурою правозахисного спрямування на території УРСР у другій половині 1970-х рр. стала УГГ, створена в листопаді 1976 р. До її складу увійшли провідні діячі українського дисидентського руху: Микола Руденко (голова), Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Олесь Бердник, Олексій Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Ніна Строката та Іван Кандиба. Діяльність групи спрямовувалася на фіксацію й оприлюднення порушень прав людини в Україні відповідно до Гельсінських угод 1975 р. (Paska, 2025, р. 75).

Важливу роль у залученні Г. Михайленко до правозахисної діяльності відіграло її знайомство в 1971 р. з дисиденткою, майбутньою членкинею УГГ Ніною Строкатою. Поштовхом до цього стала публікація в газеті «Прапор комунізму» пропагандистської статті під назвою «З ким же Ви, Строката?», після якої правозахисниця вирішила особисто познайомитися з інакодумцею, добре усвідомлюючи, що «коли людину починають цькувати у пресі, то незабаром мають заарештувати». На той час в Одесі вже формувалося активне дисидентське середовище, до якого входили Олексій Різників, Олексій Притика, Ніна Строката та ін. (Зайцев, 2008, с. 27). Після хвилі репресій 1972 р., однією із жертв якої стала Н. Строката, Г. Михайленко остаточно долучилася до участі в русі опору радянському режиму. Одеські дисиденти в цей період періодично збиралися на квартирі вчительки Ганни Голумбієвської. Серед цих осіб були Зіна Донцова (після заміжжя Варга), Тетяна Рибнікова, Василь Барладяну, Леонід Тимчук, В'ячеслав Іргунов із дружиною Світланною та ін. (Зайцев, 2008, с. 30).

П'ятого грудня 1976 р. у Одесі відбулася правозахисна акція біля пам'ятника Пушкіну на Приморському бульварі, у якій, за свідченнями Г. Михайленко, взяли участь 11 осіб. Окрім дисидентки туди прийшли одесити Г. Голумбієвська з двома учнями, В. Барладяну, Т. Рибнікова, Василь Варга та його майбутня дружина Зіна Донцова, Олена Даніелян, Леонід і Валентина Сірі. У цей день таку ж протестну акцію російських дисидентів було організовано у Москві. Міліція намагалася розігнати учасників акції, але одеситам все ж удалося провести біля пам'ятника бл. 1,5 год. (Зайцев, 2008, с. 32).

У 1970-х рр. Г. Михайленко регулярно приходила до пам'ятника Т. Шевченку в Одесі 9 березня (день народження поета) і 22 травня (день його перепоховання в Україні), щоб покласти квіти (Зайцев, 2008, с. 32). У 1977 р., працюючи на посаді бібліотекаря у середній школі № 1, вона намагалася організувати акцію вшанування пам'яті Великого Кобзаря. Зокрема, зверталася з проханням до вчителів зібрати гроші на квіти й організовано прибути разом із учнями 9 березня до пам'ятника. Аналогічні звернення вона написала в інші одеські школи та просила небайдужих осіб долучитися до цієї акції. Зі слів дисидентки відомо, що їй вдалося домовитися зі студентом політехнічного інституту про відеозйомку урочистої події (Зайцев, 2008, с. 32–33). На основі аналізу протоколів допиту свідків з кримінальної справи проти Г. Михайленко 1980 р. можна зробити висновок, що цим студентом був Дмитро Кічук, рідний брат Лідії Кічук (по чоловікові Каназирська), яка винаймала кімнату в правозахисниці (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 195зв). Плани відзначення шевченківського дня стали відомі в КДБ, тому через тиск з боку спецслужби у визначений час не прийшло багато учнів і вчителів, не з'явився із відеокамерою й Д. Кічук, а неподалік пам'ятника чергувала поліція. Однак, Г. Михайленко вдалося взяти участь в акції разом із учнями 5-го класу; одна з учениць продекламувала «Заповіт» Т. Шевченка (Зайцев, 2008, с. 33).

У межах правозахисної діяльності Г. Михайленко активно долучалася до відстоювання інтересів незаконно переслідуваних і засуджених радянською владою українських дисидентів, підтримувала їх безпосередньо під час судових процесів, писала заяви, скарги і клопотання до вищих органів влади на їх захист. У травні 1972 р. вона разом із одеськими дисидентами протестувала під судом під час процесу над Н. Строкатою, О. Різниківим й О. Притикою (Зайцев, 2014, с. 427). Ніну Строкату було визнано винною за ст. 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація та пропаганда») та засуджено до чотирьох років позбавлення волі в таборах суворого режиму. Покарання вона відбувала у жіночому відділенні табору ЖХ-385/3-4 у с. Барашево Теньгушовського району в Мордовії. Після звільнення дисидентка проживала у м. Таруса Калузької області, де перебувала під адміністративним наглядом спецслужби. У свою чергу Г. Михайленко виступила з критикою застосування щодо своєї подруги цього запобіжного заходу. На численні скарги Г. Михайленко, що адресувалися вищим органам влади надійшли офіційні відповіді. Так, 26 січня 1977 р. вона отримала повідомлення від прокуратури Одеської області, де йшлося про те, що її заява щодо зняття адміністративного нагляду з Н. Строкатої направлена для розгляду до територіальної прокуратури Калузької області. 28 січня цього ж

року вона одержала відповідь від прокуратури, у якій повідомлялося про відсутність будь-яких порушень закону в питанні встановлення відповідного запобіжного заходу щодо Н. Строкатої. 2 серпня 1977 р. прокуратура Калузької області надіслала прокурору Таруського району колективну скаргу жителів Одеси та просила вирішити питання зняття з Н. Строкатої адміністративного нагляду й надати письмову відповідь автору цієї скарги – Г. Михайленко (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

У жовтні 1976 р. Н. Строката тяжко захворіла й перебувала на лікуванні в Калузькій лікарні (Рапп, 2005b). З огляду на це Г. Михайленко відправила телеграму в медичний заклад щодо стану здоров'я дисидентки: «Уважно стежимо [в] Одесі [за] станом здоров'я Н. Строкатої. Дякуємо усім, хто бореться за її життя. Злочинне транспортування її з Таруси розцінюємо, як замах на життя. Обурені!» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

15 вересня 1979 р. з ув'язнення повернувся чоловік Н. Строкатої – дисидент Святослав Караванський, – який у радянських тюрмах і колоніях провів 31 рік (Рапп, 2005a). Наступного дня з цієї нагоди Г. Михайленко відправила з одеського поштамату телеграму Н. Строкатій, яка адресувалася її чоловікові: «Одеса схиляє голову перед подвигом рідного сина. В Успенському соборі б'ють дзвони. Всі квіти міста у ваших ніг. Хай живе свобода» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 119; ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 29зв).

У 1975–1976 рр. Г. Михайленко виступила проти переслідувань і арешту одеського дисидента Л. Тимчука, одного із засновників Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. Його радянські спецслужби намагалися притягнути до кримінальної відповідальності за звинуваченням у хуліганстві. За цих обставин Г. Михайленко разом з іншими одеситами влаштовувала акції протесту біля прокуратури, а також писала заяви протесту. Внаслідок злагоджених дій одеських правозахисників Л. Тимчука звільнили на поруки. Щоб уникнути будь-яких провокацій з боку КДБ, дисидентка змушена була супроводжувала його під час викликів на допити, адже на вулиці за дисидентом постійно стежили невідомі особи, очевидно, завербовані каральними органами (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 224–228; ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249; Зайцев, 2008, с. 31). 7 грудня 1975 р. Г. Михайленко написала клопотання прокурору Іллічівського району Одеси та прокурору Одеської області з метою припинення безпідставних переслідувань і необґрунтованого притягнення Л. Тимчука до кримінальної відповідальності (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 224–228).

Також Г. Михайленко послідовно відстоювала права дисидента В. Барладяну, здійснюючи цілеспрямовану правозахисну роботу, що полягала в написанні численних заяв і клопотань до органів влади УРСР і СРСР з метою оскарження незаконних рішень і привернення уваги до порушення його громадянських прав. В. Барладяну було заарештовано 2 березня 1977 р. і звинувачено за ст. 187, ч. 1 КК УРСР («наклепи на радянський державний і суспільний лад»). Після арешту він оголосив безтермінове голодування, яке на прохання рідних припинив тільки після суду, що відбувся 27–29 червня цього ж року. У цій ситуації Г. Михайленко підготувала звернення до радянських органів влади про необхідність його звільнення з-під варті на час слідства. Зокрема, 15 березня 1977 р. вони, спільно з дружиною В. Барладяну Валентиною, розробили заяву на ім'я прокурора Одеської області. У ній засуджувалася спроба спецслужби піддати психіатричній експертизі затриманого та лунала вимога видати В. Барладяну ім на поруки (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 256; ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 95). Згадану вище заяву було нелегально переправлено за кордон в організації «Червоний Хрест» і «Міжнародна амністія»; її поширювали в середовищі української політичної еміграції (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 56). Так, 15 червня 1977 р. у газеті «Свобода» заяву опублікували під назвою «Нова заява в справі голодуючого Барладяну». Крім того, текст статті 1 липня озвучувався по «Радіо Свобода» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 257). Також у березні цього ж року Г. Михайленко написала ще одне клопотання з приводу арешту В. Барладяну, адресоване Першому секретарю Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії Молдавії (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 238).

27 червня 1977 р., під час відкритого судового процесу над В. Барладяну, дисидентку в числі інших осіб не пустили до зали суду. Охорона з підрозділу внутрішніх військ, яка стояла біля будівлі, жорстоко поводитися з тими, хто прийшов підтримати в'язня. Це стало причиною написання правозахисницею того ж таки дня в коридорі обласного суду заяви на ім'я першого секретаря Одеського обкому Комуністичної партії України (КПУ) П. Козиря. Заяву окрім Г. Михайленко підписали Василь і Зінаїда Варги, Валентина та Леонід Сірі, Віктор Боровський, Леонід Тимчук, Олена Даніелян і Валентина Барладяну (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 248–248зв).

За вироком суду В. Барладяну засудили на три роки позбавлення волі в колоніях загального режиму. Покарання він відбував у таборі ОР-318/76 біля станції Рафалівка Рівненської області. Імовірно, наприкінці листопада – на початку грудня 1977 р. засудженого відвезли на лікування до Львова, де намагалися піддати його психіатричній експертизі. Про це він повідомляв у листі до Г. Михайленко від 25 грудня 1977 р. (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Тому 9 січня 1978 р. дисидентка підготувала клопотання від громадян Одеси на ім'я Президії Верховної Ради СРСР, Генерального прокурора Радянського Союзу й начальника головного управління колоній Міністерства внутрішніх справ (МВС) СРСР щодо дострокового звільнення В. Барладяну з ув'язнення за станом здоров'я. Документ підписали також Валентина Барладяну, Наталія Федорова та Леонід Сірий (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249; Зайцев, 2008, с. 100–102). Уже 16 лютого 1978 р. Г. Михайленко отримала відповідь від прокуратури УРСР з приводу цього клопотання. Їй повідомляли, що наведені у документі факти є нібито голосливими. Аналогічна відповідь надійшла Г. Михайленко від прокуратури Рівненської області від 13 березня 1978 р. Авторку документа інформували, що для задоволення її вимог немає жодних передбачених законом підстав, а повідомлення в листі на ім'я Президії Верховної Ради про відсутність лікування ув'язненого нібито «не відповідає дійсності». Також 18 квітня цього ж року Г. Михайленко отримала відповідь на клопотання щодо дострокового звільнення за станом здоров'я В. Барладяну від Управління внутрішніх справ виконавчого комітету Рівненської області. Їй повідомляли, що 17 квітня лікарська комісія Управління внутрішніх справ провела огляд засудженого та встановила, що його проблеми зі здоров'ям не підпадають під перелік захворювань, які можуть стати підґрунтям для звільнення (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Зважаючи на таку активність Г. Михайленко у відстоюванні громадянських прав та інтересів в'язнів сумління Н. Строката згодом так характеризувала її: «Влучне перо Ганни не раз ставало в пригоді, коли в умовах ескалації репресій хтось постійно потребував захисту від сваволі. Кого тільки не бралася боронити ця дуже слаба фізично жінка – багатодітних батьків Сірих, самотнього й постійно переслідуваного Леоніда Тимчука, авторку цих рядків у часи її після табірних поневірянь» (Зайцев, 2008, с. 226).

Окремим напрямом правозахисної діяльності Г. Михайленко було надання матеріальної та фінансової підтримки українським дисидентам, які знаходилися в місцях позбавлення волі. Під час слідства за її справою (1980 р.) свідки Серафима Пирожогіна, Євгенія Осадча, Діна Могильницька, Федір Бурдяк, Микола Пелюх, Валентина Белоглазова твердили, що правозахисниця збирала по 10 рублів серед своїх знайомих для надання такої допомоги незаконно засудженим радянською владою (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 9, 14, 44, 97, 124, 131).

На допитах у 1980 р. дисидентка розповідала, що восени 1977 р. Н. Строката надала їй список адрес, де відбували покарання в'язні сумління й «просила при можливості написати їм листа або надати матеріальну допомогу» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 128–129). У заяві від 20 грудня 1977 р. Г. Михайленко просила дозволу передати продуктову посилку хворому В. Барладяну, який перебував у лікарняному ізоляторі (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Наприкінці 1978 р. вона надіслала продуктову посилку львівській дисидентці Стефанії Шабатурі, яка відбувала покарання у заслання в с. Макушино Курганської області Росії. У листі від 18 квітня 1979 р. остання дякувала Г. Михайленко за надану допомогу та просила більше цього не робити, адже «Ви не так багато живете, щоб були зайві кошти». Наприкінці квітня цього ж року С. Шабатура надіслала правозахисниці вітальну листівку з Великоднем (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

20 лютого 1980 р. під час обшуку в квартирі Г. Михайленко було вилучено бланк-повідомлення для поштової посилки на суму 20 рублів, який адресувався Івану Світличному, який тоді перебував у заслання в селищі Усть-Кан Горно-Алтайської області Росії (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249). На пізніших допитах дисидентка стверджувала, що цю посилку так і не встигла відправити адресату (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 126). Також у її квартирі вилучили талон на поштовий переказ Н. Строкатій на суму 5 рублів (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 5, арк. 249).

Переломним моментом у житті Г. Михайленко стало її знайомство в 1978 р. з київською дисиденткою, членкинею УГГ Оксаною Мешко, яке відбулося за сприяння Н. Строкатої (Овсієнко, 2005). Саме цей контакт зумовив активізацію її правозахисної діяльності, що проявилось у систематичній співпраці з УГГ та участі в підготовці й редагуванні матеріалів правозахисного характеру в статусі неофіційної членкині Групи. Г. Михайленко неодноразово

.....
приїжджала до Києва, де займалася опрацюванням і написанням текстів, що стосувалися порушення прав людини в УРСР. Дисидентка згадувала, що під час поїздок до О. Мешко тиск КДБ проти них «був неймовірний»: «За нами спостерігали, ганялися по всьому Києву, встановлювали пост навпроти її будинку, намагалися побити, обшуки були і в неї, і в мене» (Зайцев, 2008, с. 46). На пропозицію О. Мешко офіційно вступити в УГГ дисидентка відмовилася через те, що проти неї була сфабрикована кримінальна справа 1977 р., а також існувала загроза чергового переслідування з боку каральних органів. Тому Г. Михайленко погодилася стати неоголошеним членом Групи, надаючи організації посильну допомогу й сприяння. У Києві вона познайомилася із багатьма дисидентами і правозахисниками – Василем Стрільцівим, Іваном Сокульським, Олесем Бердником, Раїсою Руденко (дружиною М. Руденка), приходила до родичів Гелія Снегірьова, Миколи Плахотнюка.

Від О. Мешко у користування вона отримала друкарську машинку серії «Москва», прізвища усіх членів УГГ та дозвіл від їхнього імені підписувати документи (Зайцев, 2008, с. 46–48). Завдання Г. Михайленко полягало в підготовці матеріалів до російського самвидавного журналу «Хроніка поточних подій». Вона мала готувати матеріали українською мовою для радіо «Свобода» та російською – для відправки в Москву, а також забезпечувати їхнє розповсюдження. Через це в 1980 р. Г. Михайленко було інкриміновано «антирадянську пропаганду» за поширення українською і російською мовами матеріалів про Л. Лук'яненка й підпільну організацію кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Після того, як на залізничній станції у Брянську зняли з поїзда кур'єра із документами «Архіву» УГГ, дисидентка приїжджала до Києва, щоб відновити ці рукописи (Зайцев, 2008, с. 46–47). Назагал досить складно визначити точну кількість матеріалів Групи, написаних особисто нею або переписаних і відредагованих.

Із кримінальної справи 1980 р. відомо, що у березні 1978 р. вона приїжджала до Києва, щоб подати скаргу до ЦК КПУ щодо відкриття проти неї кримінальної справи 1977 р. за сфальшованим звинуваченням у побитті дітей середньої школи № 1. За свідченнями Г. Михайленко, у Києві на квартирі О. Мешко вона перебувала три тижні і весь цей час активно займалася опрацюванням т. зв. «Архіву» УГГ, який, імовірно, призначався для публікації у «Хроніці поточних подій» або передачі за кордон. Частину документів вона переписала з невеликих клаптиків паперу і граматично їх відредагувала, а решту – написала самостійно, використовуючи для цього чистий папір, взятий в О. Мешко (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 137).

Під час слідства Г. Михайленко визнала авторство трьох документів, написаних у березні–квітні 1978 р. на квартирі своєї київської знайомої. Зокрема, рукописний текст під назвою «По сфабрикованому звинуваченню» стосувався відкритої проти неї кримінальної справи 1977 р. Написала його Г. Михайленко з метою інформування УГГ про переслідування й тиск органів КДБ, що було прямим доказом порушення прав людини в УРСР (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 138–139). Інший документ «Судять Вінса-молодшого» був виготовлений дисиденткою, очевидно, 28 березня 1978 р. у перший день судового процесу над членом УГГ Петром Вінсом. На цьому суді, що відбувався у Києві, Г. Михайленко особисто була присутня (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 135).

Третій рукопис Г. Михайленко під назвою «Судить суддя Дишель» написаний українською і російською мовами на основі розповідей її друзів, які брали участь у судових процесах над дисидентами, а також із записів, знайдених на квартирі О. Мешко (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 134). У документі правозахисниця порівнювала радянську владу з опричиною московського царя Івана Грозного. Вона також писала, що кращі сини і дочки України «кров'ю і життям розплачуються за прагнення до свободи». Дала розлогу характеристику діям судді Київського обласного суду Г. Дишеля, який «відправив на каторжні роботи в табори, в тюрми і психлікарні» багатьох українських дисидентів, серед яких були Семен Глузман, Євген Сверстюк, Василь Стус, Надія Світлична, Микола Матусевич, Мирослав Маринюк, Микола Плахотнюк та ін. (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 269).

Окрім цього, у березні – квітні 1978 р. Г. Михайленко відредагувала й власноруч переписала з чорнових варіантів із «Архіву» УГГ дванадцять документів. Під час слідства вона стверджувала, що відповідально поставилася до цієї роботи, оскільки: «була озлоблена із-за фабрикації проти мене кримінальної справи і вважала, що редагуючи такого змісту документи, хоч якось зможу помститися органам КДБ...» Усі підготовлені нею матеріали залишилися в О. Мешко, а чорнові варіанти, на основі яких ці тексти були написані дисиденткою, імовірно, знищила (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 105–106).

Тоді ж Г. Михайленко написала документ під назвою «Членові Української Громадської Хельсінської групи, генералові Петрові Григоренкові. Доручення» від 2 квітня 1978 р., користуючись записами «Архіву». Під час редагування тексту дисидентка змінила деякі висловлювання, та, що цікаво, вказала своє прізвище у числі тих осіб, проти яких радянськими

.....
органами були сфабриковані кримінальні справи політичного чи побутового характеру (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 140). У цьому документі йшлося про те, що УГГ наділяє П. Григоренка повноваженнями представляти Групу на міжнародній арені та посилити кампанію із захисту учасників правозахисного руху. Також описувалися переслідування членів УГГ і їх симпатиків: «Ми пишемо Вам цей лист, не будучи впевненими, що він не буде останнім. Меч дамокла щодня висить над нашими головами» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 168).

У відредагованих рукописних матеріалах під назвами «Суди не рахуються з думкою спеціалістів» та «Зловживання психіатрією! Січко Василь Петрович» розкрито використання каральної психіатрії як одного з методів боротьби з українським дисидентським рухом. Зокрема, у першому документі мова йде про дисидента Миколу Плахотнюка, якого в 1972 р. запроторили до психіатричної лікарні спеціального типу. У лютому 1978 р. замість того, щоб його звільнити, згаданий вище суддя Г. Дишель відправив ув'язненого на лікування у психлікарню загального типу, при цьому не врахувавши висновки медичної комісії про можливість припинення примусового лікування. У іншому документі характеризуються репресивні заходи щодо члена УГГ Василя Січка, якого намагалися відправити до психіатричної лікарні. Назву «Суди не рахуються з думкою спеціалістів» Г. Михайленко придумала сама, а до назви «Зловживання психіатрією!» самостійно дописала «Січко Василь Петрович» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 139–140, 142–143).

У рукописних документах, переписаних і відредагованих Г. Михайленко у березні – квітні 1978 р., порушувалися питання систематичних утисків прав людини щодо українських дисидентів, які перебували у місцях позбавлення волі або в засланні. Серед осіб, про яких йшлося у цих матеріалах, були Василь Лісовий («Не лікувати, а тиснути...», назву цього документу придумала Г. Михайленко), Гелій Снегірьов («Вісті з тюрем»), Іван Світличний («В етап»), Василь Барладяну («Барладяну Василь Володимирович»), Іван Гель («Тюремщики і гуманність»), Левко Лук'яненко («На повну котушку»), Ірина Калинець і В'ячеслав Чорновіл («В засланні»), Мирослав Маринович і Микола Матусевич («Розправа над членами Хельсінських груп продовжується») (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 135–139, 143, 226, 234, 236).

У матеріалах кримінальної справи Г. Михайленко є оригінал і копія написаного нею рукописного документу, присвяченого політичній діяльності дисидента, члена УГГ Л. Лук'яненка та його арешту радянськими каральними органами. У ньому характеризувалася програма УРСС. Наприкінці тексту містилося звернення «до всіх юристів світу і всіх чесних людей» із проханням допомогти звільнити в'язня сумління. Під час допиту 24 березня 1980 р. Г. Михайленко зазначала, що «за своїм змістом цей документ... є більш важливим ніж інші, виготовлені мною у той період. ...У ньому викладена «програма» [УРСС], написана в свій час Левком Лук'яненком, з якою мало хто знайомий» (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 144–145). Імовірно, у березні – квітні 1979 р. вона також відредагувала документ під назвою «Терор продовжується і після Белграду», де було описано важкі умови життя дисидента Кузьми Матвіюка; його після звільнення з ув'язнення пів року не брали на роботу, а працівники КДБ здійснювали постійний тиск та періодично викликали його на допити (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 232).

Документи, що стосувалися правозахисного руху, разом зі згаданими вище рукописами, підготовленими Г. Михайленко, призначалися для нелегальної передачі за кордон. На основі аналізу матеріалів кримінальної справи дисидентки існують підстави вважати, що під час транспортування з Києва до Москви співробітники КДБ перехопили їх у вагоні поїзда та «легалізували» шляхом інсценування вилучення 19 квітня 1978 р. на залізничній станції Брянськ-1, де вони були вилучені у відсіку автоматичної камери схову (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 3, арк. 96–102). Під час слідства у справі Г. Михайленко 21 квітня 1980 р. допитували свідка Анатолія Шакитського, що нібито знайшов ці матеріали у незачиненій камері схову (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 2, арк. 127–127зв).

За свідченнями, вміщеними у протоколах допитів, Г. Михайленко у липні 1978 р. знову їздила до Києва, але О. Мешко вдома не застала. У дворі біля її будинку дисидентка самостійно написала чотири документи («Відповідь лицемірам», «Конституційні права – на папері», «Курс на знищення», «Фабрикується справа Валентини Барладяну»), що стосувалися різних випадків порушення прав людини в УРСР. Написані матеріали разом із листом вона заховала у ящику під вікном О. Мешко і того ж таки вечора повернулася поїздом в Одесу (ГДА СБУ в Одеській обл., спр. 16260-п, т. 1, арк. 147–148).

Через значне посилення активності УГГ в жовтні 1977 р. голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук доповідав у Москву про плани відкрити групову справу на учасників гельсінського руху (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1064, арк. 109–110). Зрештою, у червні 1978 р.

керівництво КДБ УРСР відкрило другу справу оперативної розробки під умовною назвою «Блок» (перша була розпочата ще в 1971 р.), об'єктами якої стало 23 особи. До списку осіб, які потрапили у поле зору КДБ у 1978 – на початку 1979 рр. потрапила й Г. Михайленко (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1074, арк. 69; Paska, 2025, p. 77). Її арешт у лютому 1980 р. став кульмінацією тривалих та інтенсивних переслідувань з боку органів державної безпеки та означав завершення активного етапу участі дисидентки у правозахисному русі.

Висновки. Репресивна політика радянської влади щодо українських дисидентів, постійний тиск з боку КДБ, цілеспрямоване порушення базових демократичних прав і свобод людини в УРСР зумовили залучення Г. Михайленко до правозахисного руху на півдні України. Важливими напрямками її діяльності у 1970-х рр. були: послідовний захист інтересів засуджених та переслідуваних одеських дисидентів Н. Строкатой, О. Різників, О. Притики, Л. Тимчука, В. Барладяну; надання матеріальної та фінансової допомоги в'язням сумління, що перебували у місцях позбавлення волі; підготовка матеріалів правозахисного характеру для УГГ, що призначалися для нелегального передання закордон і публікації в журналі «Хроніка поточних подій». Важливе значення у житті Г. Михайленко відіграло знайомство з київською дисиденткою О. Мешко. З її ініціативи правозахисниця підготувала як мінімум дев'ятнадцять рукописних документів (із яких сім написала самостійно), що відіграли помітну роль у фіксації злочинів радянської влади проти учасників руху спротиву, висвітлювали питання порушення прав людини, утисків і репресій. Активна правозахисна діяльність Г. Михайленко, її тісні контакти з дисидентським середовищем і членами УГГ, систематична участь у підготовці матеріалів, що викривали порушення прав людини в УРСР не могли залишатися непоміченими з боку радянських каральних органів. У підсумку національно-виражена патріотична позиція дисидентки призвела до її арешту на початку 1980 р. й подальшого запроторення до психіатричної лікарні.

Подяка. Автори висловлюють подяку працівникам ГДА СБУ в Одеській області за надану можливість використати архівні матеріали, а також Збройним силам України за захист від російської агресії.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бажан, О.** (1999). Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки НаУКМА: Історія*, 14, 73–79.
- ГДА СБУ** – Галуzeвий державний архів Служби безпеки України.
- ГДА СБУ в Одеській обл.** – Галуzeвий державний архів Служби безпеки України в Одеській області.
- Данилюк, Ю., Бажан, О.** (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття)*. Київ: Рідний край. 616 с.
- Зайцев, Ю.** (Упор.) (2008). *Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 240 с.
- Зайцев, Ю.** (2014). Рух опору на Півдні України (кінець 1950-х – 1980-ті роки): Одеська парадигма. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 24, 413–434.
- Захаров, Б.** (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо, 144 с.
- Зінкевич, О.** (Ред.) (2012). *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник*. Київ: Смолоскип, 896 с.
- Касьянов, Г.** (2019). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Київ: Кліо, 248 с.
- Марчук, В. Максимець, Б.** (2022). Я. Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну. *Український історичний журнал*, 1, 190–205. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190>.
- Овсієнко, В.** (2005). Михайленко Ганна Василівна. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1120818672>.
- Паска, Б.** (2024). Реакція Комітету державної безпеки на створення Української гелсінської групи (1976–1977 рр.). *Культурологічний альманах*, 3, 166–175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>.
- Паска, Б.** (2025). Судові репресії Комітету державної безпеки проти Української Гелсінської групи (лютий 1977 – лютий 1979 рр.). *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*, 38, 119–129. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.38.119-129>.

- Ратт, І. (2005a). Караванський Святослав Йосипович. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1113912131>.
- Ратт, І. (2005b). Строката (Строкатова)-Караванська Ніна Антонівна. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1113999650>.
- Русначенко, А. (1998). *Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 720 с.
- Секо, Я. (2012). Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 1, 142–149.
- Шоповал, Ю. (2023). Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*, 5, 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.
- Derevinskyi, V. (2023). "The Ukrainian Herald" – a Journal of the Ukrainian Resistance (1970 – 1972). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 29, 173–183. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929>.
- Paska, B. (2025). The State Security Committee's use of extrajudicial repression against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979). *Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 53, 74–83. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-74-83/>.
- Trofymovych, V. Trofymovych, L. (2025). Underground organizations of patriotic youth and their liquidation by the state security agencies of the Ukrainian SSR (second half of the 1950s – first half of the 1970s). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 35, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690>.

References:

- Bazhan, O. (1999). Ukrainian Helsinki Group: a legal form of opposition to the totalitarian regime in the Ukrainian SSR. *Naukovi zapysky NaUKMA: Istoriia – Scientific papers NaUKMA: History*, 14, 73–79. [in Ukrainian].
- Danyliuk, Yu., Bazhan, O. (2000). *Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)*. Kyiv: Ridnyi kraj. 616 s. [in Ukrainian].
- Derevinskyi, V. (2023). "The Ukrainian Herald" – a Journal of the Ukrainian Resistance (1970 – 1972). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 29, 173–183. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292929>.
- HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- HDA SBU v Odeskii obl. – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v Odeskii oblasti [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in the Odessa region].
- Kasianov, H. (2019). *Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s*. Kyiv: Klio, 248 s. [in Ukrainian].
- Marchuk, V. Maksymets, B. (2022). Ya. Lesiv: the life path of a dissident, religious figure, fighter for an independent Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 190–205. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190>. [in Ukrainian].
- Ovsienko, V. (2005). Mykhaylenko Hanna Vasylivna. *Dysydentskyi rukh v Ukraini – Dissident movement in Ukraine*. URL: <https://museum.khpg.org/1120818672>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2025). Judicial repressions of the State Security Committee against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979). *Naukovyi i kulturno-prosvitnyi kraieznavchyi chasopys «Halychyna» – The scientific, cultural and educational local history journal "Halychyna"*, 38, 119–129. <https://doi.org/10.15330/gal.38.119-129>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2024). The reaction of the State Security Committee to the creation of the Ukrainian Helsinki Group (1976–1977). *Kulturolohichnyi almanakh – Culturological Almanac*, 3, 166–175. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>. [in Ukrainian].
- Paska, B. (2025). The State Security Committee's use of extrajudicial repression against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979). *Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 53, 74–83. [in English] <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-74-83/>.
- Rapp, I. (2005a). Karavansky Svyatoslav Iosypovych. *Dysydentskyi rukh v Ukraini – Dissident movement in Ukraine*. URL: <https://museum.khpg.org/1113912131>. [in Ukrainian].
- Rapp, I. (2005b). Strokata (Strokatova)-Karavanska Nina Antonivna. *Dysydentskyi rukh v Ukraini – Dissident movement in Ukraine*. URL: <https://museum.khpg.org/1113999650>. [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A. (1998). *National liberation movement in Ukraine. Mid-1950s – early 1990s*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 720 s. [in Ukrainian].
- Seko, Ya. (2012). Main stages of the Ukrainian Helsinki Group's activities. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*.

-
Serii: Istoriiia – Scientific notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History, 1, 142–149. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.** (2023). The case of Ivan Dziuba from a distance of half a century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 208–241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian].
- Trofymovych, V. Trofymovych, L.** (2025). Underground organizations of patriotic youth and their liquidation by the state security agencies of the Ukrainian SSR (second half of the 1950s – first half of the 1970s). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*, 35, 142–152. [in English] <https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332690>.
- Zaitsev, Yu.** (2014). The Resistance Movement in Southern Ukraine (late 1950s–1980s): The Odesa Paradigm. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 24, 413–434. [in Ukrainian].
- Zaitsev, Yu.** (Comp.) (2008). KGB diagnosis: schizophrenia. Yuri Zaitsev's interview with Hanna Mykhailenko. Documents. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 240 s. [in Ukrainian].
- Zakharov, B.** (2003). *Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)*. Kharkiv: Folio, 144 s. [in Ukrainian].
- Zinkevych, O.** (Ed.) (2012). *The Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference*. Kyiv: Smoloskyp, 896 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 10.05.2026